

O PROBLEMĂ DE ETNOLINGVISTICĂ

LUCIA BERDAN

Problema abordată este una de interdisciplinaritate, modalitate științifică de investigare profitabilă pentru mai multe discipline. Demarcarea domeniilor pe care le acoperă diverse discipline, necesitate didactică în primul rând, nu duce la separarea rigidă a acestora, ci fixează prioritățile fiecăreia în parte, astfel încât nici o disciplină nu poate să epuizeze prin studiu problemele ce le incumbă propria cercetare. Michel Camus vedea în această abordare interdisciplinară a domeniilor o cale inițiativă nouă, creatoare de punți între gândirea științifică și gândirea simbolică. B. Malinowski, la rândul său, credea că interdisciplinaritatea (sau transdisciplinaritatea, cum se numește, mai nou) ar crea unul dintre cele mai largi cercuri contextuale care încorporează toate celelalte contexte posibile.

Venind din sfera etnologiei, studiul nostru nu-și propune a sugera lingviștilor, în speță lexicografilor, etimologii noi, ci a demonstra că între termenii și reprezentările pe care le desemnează aceștia, ca *urs*, *ursă*, *ursoaică*, *ursitoare*, *ursitor*, *ursire*, există legături simbolice și nu numai.

Problema pe care o supunem atenției și dezbaterii aici decurge din cercetarea aprofundată a riturilor de trecere, în special a celor din categoria obiceiurilor vieții de familie: naștere – căsătorie – moarte. Am scris și o carte pe această temă¹, în care, la capitolul despre *Ursitoare*, semnalăm și aspectul interpretării reprezentărilor mitologice în cauză, atât de complexe. De altfel, etnologia s-a aflat de la început în permanentă relație de interdisciplinaritate cu lingvistica, disciplină care ne-a adus mereu lămuriri în multe probleme discutabile și controversate, după cum etnologia, pentru cine o studiază așa cum trebuie, oferă nenumărate argumente, idei și puncte de sprijin lingvisticii și altor discipline.

Relația la care ne referim trebuie raportată la începuturile culturii, când s-au conturat cele mai vechi credințe ale omenirii, în care se vorbește de străvechi *mame ursoaice*, având formă de urs. Urmele unor asemenea zeități străvechi, care se regăsesc în multe zone ale Europei, după cum o demonstrează științific Marija Gimbutas², sunt încă persistente în basme, unde apar ca *mame primordiale*. În

¹ Lucia Berdan, *Fefele destinului. Incursiuni în etnologia românească a riturilor de trecere*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 1999.

² *Civilizație și cultură. Vestigii preistorice în sud-estul european*, București, Editura Meridian, 1988, p. 97.

colecția de *Literatură populară din Moldova* a lui Alexandru Vasiliu întâlnim basmul *Vasile a Popii*, în care o ursoaică face un copil cu un popă: „Într-o zi iaca cum era băietu: de la brâu în jos era urs, iar de la brâu în sus era trup de om frumos de n-avea păreche pe lumea cu soarele”³. O variantă intitulată *Un năzdrăvan* a acestei povești o întâlnim în antologia lui I. C. Chițimia⁴. Copilul născut din această asociere animal (ursoaică) și om era *năzdrăvan*, „creștea văzând cu ochii, vorba aceea într-o zi ca într-o săptămână, într-o săptămână ca într-o lună”. În basmul *Deleș Tufan*, din antologia lui Ion Nijloveanu⁵, „ursoaica a născut un băiat, jumătate urs, jumătate om mirean. Iera puternic, dar nu știa a vorbi. Vorbea alimănește ca animalele”. El este botezat de doi moși, moșii arhetipali, care în basm sunt Dumnezeu și Sf. Petru, și care-i pun un nume ciudat („Deleș Tufan să te cheme”), pentru că a fost făcut în tufe. Credința în mama-urs a rămas vie în Europa, după autoarea citată, până în secolul al XX-lea. În Creta, de exemplu, o tânără lăuză este numită *ursoaică*; în Lituania și Bulgaria, *ursul* este numit *bunica ursoaică*.

Încă din neoliticul timpuriu, marea zeiță, *născătoarea, dătătoarea de viață, țesătoarea* sau *torcătoarea* vieții umane (alias Soarta), zeița nașterii și a vieții, avea printre epifaniile sale și pe aceea de *urs (ursoaică)*. Ea apare reprezentată și cu mască de urs, ducând o traistă pentru prunc. Zeița dătătoare a vieții, păzitoare a vieții tinere din timpurile neolitice, a devenit păzitoare a *torsului* și a *țesutului*, simbolurile ei întâlnindu-se pe fusaiole și pe greutatea războiului de țesut. Ea apare ca *zeiță triplă*, corpul său fiind însemnat simbolic cu trei puncte sau trei linii. Ea dă nașterea, viața și moartea. „Aceasta este originea zeiței triple din timpurile istorice și a celor trei Parce din mitologia greacă, romană, baltică, slavă, germană, celtică și din alte mitologii europene”⁶. Mircea Eliade, în *Timpul și Destinul*⁷, studiind cultul marilor zeițe eurasiatice și afro-asiatice arată că se observă clar funcția lor ambivalentă. Aceste „Mame ale Totului” (*Mater Genitrix, Mater Creatrix*) sunt în același timp zeițe ale vieții și ale morții. În Orient, marile zeițe sunt uneori reprezentate cu un fus în mână. Ele torc firul vieții. Așa este *zeița cu fusul*, găsită la Troia și aparținând epocii 2000–1500 î. H. Marea *Dea Syra*, reprezentată pe unele monede grecești, are ca atribute ale ei: porumbelul, leul, templul cu omfalos și fusul. Parcele, spunea Mircea Eliade, au făcut și ele parte odinioară din grupul acestor zeități. Cu timpul, funcția lor a fost îngărdită aproape exclusiv la domeniul limitat al nașterii și destinului oamenilor și, în această funcție, păstrătoare deci a firului vieții. Ele stăpânesc soarta omului. Firul pe care îl torc este mai lung sau mai scurt, după voința lor. Soarta omului este formulată mitic prin „firul vieții”, concepție bine păstrată în basme, creându-se sintagme de tipul:

³ București, Editura Minerva, 1984, p. 484.

⁴ *Povești, snoave și legende*, București, Editura Academiei, 1967, p. 40.

⁵ *Basme populare românești. Folclorul din Oltenia și Muntenia*. III, București, Editura Minerva, 1982, p. 458.

⁶ Marija Gimbutas, *op. cit.*, p. 98.

⁷ Vezi Mircea Eliade, *Arta de a muri*. Antologie de Petru și Magda Ursachi, Iași, Editura Moldova, 1993, p. 144–145.

„s-a dus unde-l trăgea ața lui”, „l-a tras așa spre cutare loc, sau cutare acțiune pentru că așa i-a fost sortit, (ursit)”. În anumite culturi, spune același Mircea Eliade, Marea zeiță a jucat și rolul de zeitățe a timpului și a destinului (de exemplu, în India, zeița destinului este *Kālī*; timpul se numește *Kāle*).

Există, de asemenea, și reprezentări cosmologice ca *Ursa-Mare*, *Ursa-Mică*, constelații de căpetenie pentru regiunea nordică a cerului⁸, iar *Ursul* în grecește se numește *arctos*, de unde și denumirea Polului Nord, *Arctic*.

În credințele poporului român, *Ursitoarele*, *Ursitorile*, *Ursoaicele*, *Ursóile* ocupă un loc important în sistemul obiceiurilor vieții de familie. Ele nu apar numai la naștere, așa cum se crede îndeobște, ci și la căsătorie și la moarte. Din punct de vedere mitologic, aceste ființe supranaturale, care hotărăsc viitorul nou-născutului, reprezintă pentru tot spațiul balcanic o moștenire greco-latină. Din punct de vedere lingvistic (semantic și etimologic), doar româna și macedoneana mai păstrează termeni legați fonetic (și simbolic) de cei antici: ngr. *ogizw*, lat. *ordire*⁹. Legătura *ursitoarelor* cu *ursul* (ursoaica) ca animal oracular și sacru, așa cum apare în credințele populare românești, o relevă și o credință din Munții Apuseni, notată de T. Frâncu și G. Candrea la sfârșitul secolului al XIX-lea, care observă că la moți, la naștere, „lucrul cel dintâi este să-i dea o linguriță de unsoare de urs [copilului] ca să poată rezista influenței ursitoarelor care veghează la căpătâiul lui și îi țes viitorul”¹⁰. Deci grăsimea acestui animal sacru, animal-totem, probabil, la strămoșii locuitorilor din zona menționată, îl făcea pe copil, aflat astfel sub protecția animalului sacru, imun la eventualele influențe nefaste (meniri de rău) ale ursitoarelor.

După cum vedem, această credință, formulată într-o frază, încifrează în ea, simbolic vorbind, reminiscentele unei culturi străvechi. Elena Niculiță Voronca nota credința că „ursul e om; demult și oamenii erau ca urșii... Oamenii noștri din urși sunt făcuți... Ursul își face căsuța ca omul și aduce de toate”¹¹. Denumirea de *ursoaică* pentru *ursitoare*, ca și verbul *a ursa* pentru *a urși* apar atât în basme, cât și în credințe. În basmul *Broasca-roasca*, Dinu Făt-Frumos îi spune tatălui său: „Tată, poate tu m-ai blăstămat, ori *ursoaica* m-a *ursat* de-am rămas eu neînșurat”¹². În povestea *Ursitorile*, din aceeași colecție, un negustor, aflat în gazdă la o femeie care tocmai născuse un fecior, auzi noaptea ursitoarele: „Surioare bălăioare, cu cosițele din soare, haide să-l urșăm... Toate se-nchinară, așa mi-l ursară... Tot ce-l ursaseră el auzise”. „Și oricât s-a ostenit negustorul să fugă dinaintea *ursoaicii* n-a fost cu puțință... căci tot natu are o stea pe cer și ce-i scris în frunte-i pus”¹³. În povestea *Taina muierei*, mama îi spune copilului care, scăpând un șarpe de sub un

⁸ I. Otescu, *Credințele țăranului român despre stele*, 1908.

⁹ Irina Nicolau, *Continuitatea elementului latin în credințele despre ursitoare*, în „Anuarul Institutului de Cercetări Etnologice și Dialectologice”, seria A, nr. 2, București, 1980.

¹⁰ *Românii din Munții Apuseni*, 1888, p. 176.

¹¹ *Datinile și credințele poporului român*. Adunate și așezate în ordine cronologică, Cernăuți, 1903, p. 952-953.

¹² Cristea Sandu Timoc, *Povești populare românești*, București, Editura Minerva, 1988, p. 62.

¹³ Aceeași colecție, p. 226 și urm.

bolovan, primise de la acesta un galben: „Mă Gheorghe, acesta e norocul tău. Ia să te uiți și mâine că șarpele este ursoaica ta a bună”¹⁴.

Nu trecem peste faptul că, frecvent, în basme și povești se întâlnesc variante dialectale ca *ursătoare* pentru *ursitoare*, *ursători* pentru *ursitori*: „Io sunt *ursătoarea* ta, da sunt fermecată”¹⁵, îi spune o zână fiului unui împărat în basmul *Arghir, dulce frate*, sau în basmul *Fata din alunul de aur*¹⁶, fiul unui împărat pleacă în lume „ca să-și găsească *ursătoarea* lui s-o ia de soție”. În alt basm¹⁷, un voinic își caută surorile răpite de zmei, „Dar dăsară vine că face trei zile, zice *ursitorile* și vine și le iei acasă”. *Marin Vânătoriu*¹⁸ spune părinților săi: „[...] eu mă duc la *ursătoarea* mea, la nechezul de cal unde l-am auzit... că asta e soarta mea”. În basmul *Voinicul cu cartea în mână*¹⁹: „Trei *ursători*... să-ntreabă una pe alta cum o să *ursască* pe acesta”. În răspunsurile la capitolul *Nașterea* din *Chestionarul folcloric și etnografic general*, pe baza căruia s-a alcătuit Arhiva de Folclor a Moldovei și Bucovinei, arhivă care teaurizează informații culese mare parte în direct în ultimii 30 de ani și aflată la Institutul de Filologie Română „A. Philippide” din Iași, găsim formulări ca acestea la întrebările despre *ursitoare*: „Ca să *ursască* bine”²⁰, „Trei zâne vin în noaptea de după botez și *ursăsc* copchilului cum să-i fie în viață” (Bacău, Orbeni); „Trei *ursători*... Eli *ursăsc* și lehuza și copchilul”²¹.

În poveștile din Ardeal întâlnim varianta *ursoaie* pentru *ursitoare*. În povestea *Tăciunele*²², se spune: „Așa a născut o femeie un copil și o venit *Ursóile* alea să-i spuie soarta”. În povestea *Ursóile* se vede mai clar relația *ursitoare-ursoaică*: „Așa o fost on copchil. Hai p-aci, -ncolo pânt-o pădure. Să duse la *ursoaici*. Iaca pune *ursoaicili* uăchii pă el. Hei, copile, unde mei? – Da mă duc, că n-am tată, n-am mamă, n-am nimnica și nu știu cum m-o făcut pă mine așa... Lasă că noi te-am ursit așa. Da stăi acolo pă tăietori că nu-i slobod să vii încoace...”. O *ursoaică* îi dă un corn și-i spune s-o caute după ce iese din pădure.

Ursitoarele apar, așa cum observam anterior, nu numai la naștere, ci și la căsătorie. În riturile premaritale din Moldova, ursitul este numit și *urs*. Candrea nota: „În Moldova fata pregătește pe masă două tacâmuri și bucate făcute anume. Când bate miezul nopții, fata zice: «*Urs*, ursitul meu, Care-i dat de Dumnezeu Vin de stă cu noi la masă»” (Vrăjile de ursită de Anul Nou)²³. Tot de riturile

¹⁴ Aceeași colecție, p. 258–259.

¹⁵ Ion Nijloveanu, *Basme populare românești. Folclor din Oltenia și Muntenia*. VIII, București, Editura Minerva, 1982, p. 325.

¹⁶ Aceeași colecție, p. 665.

¹⁷ Aceeași colecție, p. 551.

¹⁸ *Basmul cu Soarele și fata de împărat*. Antologie de Gh. Vrabie, București, Editura Minerva, 1973, p. 125.

¹⁹ *Basme, cântece bătrânești și doine*. Antologie de Octav Păun și Silviu Angelescu, „Folclor din Oltenia și Muntenia”. X, București, Editura Minerva, 1989, p. 169.

²⁰ A.F.M.B., Bacău, Dofteana.

²¹ A.F.M.B., Botoșani, Vlădeni.

²² Maria Ioniță, *Cartea vălvelor. Legende din Apuseni*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1982, p. 213.

²³ *Graiu, datini, credințe*, București, Editura Librăria Universală Alcalay, f. a., p. 95.

premaritale ține și credința notată de Artur Gorovei²⁴, după Ioneanu: „La zi întâi martie se *ursesc* prieteni și rude, cele nouă babe, câte una de fiecare persoană, numindu-se zilele în care să fie fiecare ursit și cum va fi timpul luminos, noros sau posomorât în ziua unui ursit, așa îi va fi și inima lui tot anul”. Această credință, ca și cea anterioară notată de filologul I.-A. Candrea, relevă, de fapt, o străveche credință, că *Ursitoarele* menesc nu numai în momentele cruciale ale vieții: naștere – nuntă – moarte, ci ele apar și la mari praguri de timp (Crăciun, Anul Nou, 1 Martie, Paști) pentru a meni perioade de timp faste sau nefaste din viața omului în decursul unui an. Așadar, în aceste reprezentări mitologice profetice se integrează și riturile de trecere calendaristice. Se evidențiază în acest fel și ideea pe care încerca s-o demonstreze Mircea Eliade, citată anterior, că Marile Zeițe-Mame erau nu numai zeițe ale nașterii și ale vieții, ci zeițe ale timpului și destinului, în general.

Până aici au fost, așadar, argumentele și citatele noastre etnologice. Trecând la dicționarele de limbă, vedem în definiții²⁵ că nu se face legătura între *ursitoare* și *a urzi*, așa cum o făcea S. Fl. Marian²⁶. Lucrul acesta îl remarcă și lingvista Sabina Teiuș, șefa sectorului de lexicografie de la Institutul de Lingvistică „Sextil Pușcariu” din Cluj-Napoca, unde se redactează litera U pentru *Dicționarul limbii române* (DLR), într-o scrisoare pe care ne-o adresa, în 1997, la rugămintea noastră de a ne lămuri asupra acestei dileme lingvistice. Dna Sabina Teiuș, ca bună colegă, ne-a pus la dispoziție câteva extrase din redactările pentru cuvintele *ursitoare*, *ursitor*, *ursit*, *a urzi*. În materialele trimise vedem menționată forma ardelenască (dialectală) *ursoaie*, cu specificarea: prin Banat și Transilvania, în superstiții și credințe populare, din *urs* + sufixul *-oaie*, citat Densusianu, *Țara Hațegului*, 232 și *Atlasul lingvistic român* (ALR) II₂, 653/53; *ursă* + sufixul *-oaie*, substantiv masculin și feminin, persoană care, prin descântece, farmece sau vrăji, încearcă să determine anumite evenimente din viața unui om sau să profetească care va fi soțul (sau soția) cuiva. Vezi *vrăjitor* + sufixul *-oare* (învechit și popular); persoană considerată ca fiind predestinată să devină soț (sau soție) cuiva: *ursit*; *ursoaică*, substantiv feminin (prin Oltenia și Muntenia, în superstiții și credințe populare): 1. *Ursitoare*: „*Ursitoarele* numite și *Ursitori*, *Ursite*, *Ursoi*, *Ursoaice* sau *Ursani* croiesc ursita” (Tudor Pamfile, *Mitologie românească*, 1. *Dușmani și prieteni ai omului*, 1916); „Cel vinovat că ești sărac este *ursoaica* ta. Ea a hotărât să fii așa cum ești” (Tudor Pamfile, *Cerul și podoabele lui*); „Care cu *ursoaica* lui”; „Peste vreo câțva vreme o să vă blăstămați și *stea și ursoaică*” (*ibidem*). *Ursói*, substantiv masculin, augmentativ al lui *urs*, învechit și popular: care, prin descântece, farmece sau vrăji încearcă să determine anumite evenimente din viața unui om sau să profetească care va fi soțul (sau soția) cuiva. Vezi *vrăjitor*, *vrăjitoare*, *ursitoare*,

²⁴ *Credinți și superstiții ale poporului român*, București, Editura Socec, 1916, p. 365.

²⁵ În *Dicționarul explicativ al limbii române* (DEX); la fel Vasile Breban, *Dicționarul general al limbii române*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1987, p. 1108.

²⁶ În *Nașterea la români*, București, Göbl, 1892.

ursitor, din *ursit* + sufixul *-itor*, învechit și popular, persoană considerată ca fiind predestinată să devină soț (sau soție) cuiva, ursit. *Ursitôaie*, substantiv feminin, prin N-V Transilvaniei și prin Maramureș, de la *ursitoare*, prin analogie cu cuvinte ca *strigoaie*. *Ursă*, substantiv feminin (regional), *ursită*, cf. Tudor Pamfile, *Mitologie românească*, 1. *Dușmani și prieteni ai omului*, 1916 și C. Rădulescu-Codin: „Așa mi-a fost mie *ursa* să colind pământul tot”. *Ursi*, verb IV, tranzitiv, mai ales în forma pasivă, în superstiții și credințe populare: a ferma, a vrăji (regional), *a ursi*, *a ursa*. *Ursi*, vezi *urzi*, din neogrecul *ogizw*, lat. *ordire*. În manuscrisul *Dicționarului limbii române* (DLR), la *urzi* II, se dă sensul (rar) a hotărî dinainte soarta unei ființe sau a unui lucru, *a ursi*, cu atestări la Cihac, Eminescu, Marian, Șăineanu, Viciu, ALR I, 1403/266 și ALR II, 653/284. La *urzor*, *-oare* II, 4, rar, *ursitoare* (vezi *urzor*). Atât Sabina Teiuș, cât și lingvistul clujean Eugen Beltechi apreciază problema interdisciplinară care ne preocupă ca fiind foarte interesantă de cercetat și plină de sugestii.

Rămâne doar ca lingviștii (lexicografii) să studieze, cu mijloacele specifice disciplinei, dacă relația dintre *urs*, *ursoaică* și *ursitoare*, *ursitor*, *ursire* se poate explica și etimologic, sau măcar să precizeze sensurile foarte vechi, populare sau rare, precum și sensul simbolic.

UNE QUESTION D'ETHNOLINGUISTIQUE

RÉSUMÉ

Cette étude analyse une question interdisciplinaire qui se circonscrit au domaine de l'ethnologie aussi bien qu'à celui de la linguistique. Il s'agit des représentations mythiques qui apparaissent dans le cérémonial de la naissance, à savoir les fées du destin (*Ursitoare*). L'étymologie de ce mot roumain est liée au verbe *a ursi* < *a urzi* («tisser»). Dans les expressions linguistiques rencontrées le plus souvent dans les contes et les récits roumains on retrouve fréquemment les formes *urs* («ours») pour *ursit* («celui qui est destiné») et *ursitoare*, *ursoaică* («oursonne») pour *ursitoare* (fée du destin). Marija Gimbutas, dans *La civilisation de l'Ancienne Europe*, parle d'anciennes représentations de la déesse-mère prenant la forme d'un ours, ou parée d'un masque d'ours. L'ethnologue suggère au linguiste une étymologie possible de ces mots: *ursitor* / *ursitoare* par *urs* / *ursoaică*, en mettant en relation les représentations mythiques avec les représentations linguistiques concrètes.

Institutul de Filologie Română
„A. Philippide”
Iasi, str. Th. Codrescu, nr. 2